

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ПРИЩЕПА Олена Петрівна

УДК: 930.85 (477.4) «179/190»

**ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОВІТОВИХ МІСТ І
МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ –2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Шандра Валентина Степанівна,
Інститут історії України НАН України,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
старший науковий співробітник.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Чорний Дмитро Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
кафедра українознавства, завідувач;

доктор історичних наук, професор
Константінова Вікторія Миколаївна,
Бердянський державний педагогічний
університет,
кафедра історії та філософії, професор;

доктор історичних наук, доцент
Каросва Тетяна Робертівна,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
кафедра історії та культури України, професор.

Захист відбудеться 27 листопада 2020 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розісланий 19 жовтня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Інтерес до містознавчої тематики в сучасному українському історіописанні підживлюють як можливості ширшого використання методологічного інструментарію, успішно апробованого в зарубіжній урбаністичній історіографії упродовж другої половини ХХ ст., так і нагальна потреба осмислення сучасних викликів, продиктованих невідкладним ходом урбанізаційного процесу. За офіційними статистичними даними, більше 70 % населення України проживає в містах, а склад містян віддзеркалює його поліетнічність. Таке суспільне явище було притаманне українським містам й у добу Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.), особливо на Правобережній Україні. Тут, попри інакшість етнорелігійних і соціокультурних ознак, поляки, євреї, українці, росіяни демонстрували взірць малоконфліктності, вживлюваний через освіту й культуру, історичний досвід якого потребує детальнішого з'ясування. На часі й включення в новий наратив української історії культури її етносів як важливого складника минувшини, що вирізняло цей регіон держави.

У вітчизняному історичному містознавстві все ще на маргінесах залишається дослідження малих (провінційних) міст України. Вивчення проблем освітньо-культурного співжиття мешканців повітових центрів і містечок Правобережної України впродовж «довгого» ХІХ ст. дає нагоду дослідити культурний світ провінційних міст, які попри довготривалий застій та слабкі потуги до розвитку перебували на шляху до модернізації. Маємо тут три міста – Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, центри Київської, Волинської і Подільської губерній, які поміж інших міських поселень виділялися більшою кількістю мешканців, економічною активністю й культурним наповненням. У решті міст спостерігався більш уповільнений плин культурного життя, зафіксований в укорінених традиціях із значно слабших рефлексіях на соціальні виклики часу. Проте і вони мали здатність акумулювати певний культурний потенціал міського соціуму та залишалися відкритими до культурних новацій, запозичених зі столичних міст й адміністративних центрів українських губерній. Як у великих містах пізньоімперського періоду, тут набуває ваги позиція муніципальної влади та міської громадськості взяти на себе відповідальність за реалізацію культурних проєктів, не покладаючись лише на верховну чи місцеву владу.

Значущість досліджуваної проблематики обумовлена важливістю вивчення регіональних аспектів соціокультурних процесів, соціальної інфраструктури міст і містечок Правобережжя в контексті освітньо-культурних змін, що відбувалися в міському просторі й сприяли становленню національної самосвідомості населення. Підсилює її актуальність динаміка соціокультурних і соціокультурних змін у сучасній Україні, поглиблення якої пов'язане передусім з містами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана в межах планових наукових тем відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України: «Соціально-

історичні форми самоврядування в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (номер державної реєстрації 0117U004095); «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (номер державної реєстрації 0120U100515); наукової теми кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету «Суспільно-політичні процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця XX ст.» (номер державної реєстрації 0116U006143).

Метою дослідження є з'ясування рівня освітньо-культурних комунікативних практик мешканців провінційних міст Правобережної України та їхніх складових у точках перетину – школах, закладах культури, громадських організаціях, пресових виданнях; під час проведення масових заходів і висвітлення ролі держави в трансформаціях міської культури.

Для досягнення мети окреслені такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати історіографію, виявити здобутки та лакуни наукової проблеми;
- охарактеризувати репрезентативність джерельної бази дослідження;
- обґрунтувати науковий понятійний апарат і вжитий методологічний інструментарій, окреслити теоретичні проблеми дослідження;
- установити ступінь укорінення освітніх практик Речі Посполитої та умови побутування польської культури в міському середовищі Правобережжя в пізньоімперську добу;
- з'ясувати вплив освітнього реформування в Російській імперії на культурне довкілля протягом усього імперського часу та роль освіти в його формуванні;
- простежити вмонтування єврейської спільноти в міське освітньо-культурне життя та участь євреїв у розширенні міжкультурних комунікацій;
- виявити точки перетину містян із книжковою культурою і на їхній базі проаналізувати ступінь поширення нових форм культурної самореалізації;
- розкрити роль театру в культурних комунікаційних практиках містян;
- з'ясувати потенціал освіченої міської громадськості (інтелігенції) у творенні культурного довкілля;
- визначити роль і місце ініціатив держави, муніципальної влади, міської громадськості та приватних осіб у формуванні освітньо-культурного середовища;
- розкрити інформаційний чинник у трансформаціях міського культурного довкілля;
- виокремити прояви масової культури в провінційних містах Правобережної України;
- сформулювати основні маркери, за якими модель формування міського освітньо-культурного середовища українських правобережних губерній відрізнялася від міст внутрішніх губерній Російської імперії.

Об'єктом дослідження є напрями і форми освітньо-культурних трансформацій у регіоні, роль міської освітньої та культурної еліти у формуванні національного становлення Правобережної України, освітній і громадський потенціал національного фактора в культурі регіону.

Предметом дослідження визначено освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України, окреслене в рамках міського культурного простору, який формували освітні та культурні інституції – школи, заклади культури, громадські товариства, преса – у взаємодії з імперською владою, містянами, міським самоврядуванням.

Хронологічні межі теми охоплюють період перебування Правобережної України у складі Російської імперії. Нижня межа обумовлена входженням регіону до Росії після другого і третього поділів Речі Посполитої (1793, 1795). Для історичного порівняння у роботі також проводиться екскурс у 70–80-ті рр. XVIII ст. Верхня межа пов'язується з початком Першої світової війни (1914), розгортання якої кардинально змінило поступальний культурний розвиток українських міст.

Територіальні межі охоплюють обшир трьох українських правобережних губерній Російської імперії – Київську, Волинську і Подільську з їхніми міськими поселеннями. Мережа останніх виглядала достатньо стабільною: три губернських, 33 повітових, п'ять заштатних міст і 378 містечок. На початку XX ст. офіційного статусу заштатних міст набули ще й Здолбунів і Жмеринка. За чисельністю жителів міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 10 тис. мешканців) або середніми (20–30 тис.).

Наукова новизна дисертації обумовлена одержаними результатами дослідження, сформульованими в основних положеннях і висновках роботи.

Уперше:

- комплексно досліджено формування модерного міського освітньо-культурного простору малих (провінційних) міст на території одного з регіонів – Правобережної України впродовж перебування у складі Російської імперії;
- апробовано схему аналізу осередків культури й освіти як просторів перетину культурних комунікацій («місць зустрічей») мешканців провінційних міст із виділенням їхньої векторної спрямованості;
- проаналізовано модернізаційні зміни в міському шкільництві в контексті їхнього впливу на культурне життя;
- на підставі архівних джерел складено соціальні портрети міського (перша третина XIX ст.) і домашнього учителів (перша половина XIX ст.) і виокремлено етапи їхнього професійного становлення, а також їхню роль у формуванні культурного середовища;
- виділено нові форми культурної самореалізації містян, привнесені модернізаційними змінами нової доби;
- сформульовано сутність і значення інформації в пришвидшенні темпів міського культурного життя.

Уточнено:

- періодизацію поступу міського культурного довкілля;
- окремі аспекти державного регулювання освітньо-культурних ініціатив міської громадськості;
- діяльність польських освітніх осередків у різноманітності їхніх типів і видів – державних і приватних, світських, початкових і середніх, легальних і таємних;

- кількісний і якісний потенціал освіченої спільноти Правобережжя, віднесеної до міської інтелігенції, за матеріалами перепису 1897 р.;
- реєстр міських громадських організацій і клубів зі спектром просвітницької й культурної діяльності;

набули подальшого розвитку:

- аналіз системи традиційної єврейської освіти;
- розробка інфраструктури поширення книжкової культури в містах і містечках;
- з'ясування ролі добровільних асоціацій у формуванні громадянського суспільства.

Практичне значення дисертаційної роботи вбачається у використанні її положень і висновків для підготовки узагальнювальних праць з історії міської модерної культури України. Дисертаційна робота може бути використана в лекційному й методичному забезпеченні навчальних дисциплін здобувачів вищої освіти спеціальності «історія», зокрема, «Історична урбаністика», «Історична регіоналістика», «Історія України нової доби». Отримані результати дослідження можуть стати в нагоді для створення музейних експозицій і виставок, присвячених міському повсякденню, а також у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків.

Особистий внесок. Дисертаційна робота є результатом багаторічних наукових досліджень авторки з міської історії Волині, міського культурного життя Правобережної України. Основні теоретичні положення, висновки, практичні пропозиції, викладені в ній, належать авторці. Публікації за темою дисертації (за винятком однієї, у якій 50% обсягу тексту належить дисертантці) є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були обговорені на засіданнях відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету. Результати дослідження оприлюднено на 21 міжнародній і 12 всеукраїнських конференціях, одному круглому столі, одному теоретико-методологічному семінарі, зокрема: Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція, присвячена 145-й річниці з часу заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (Житомир, жовтень 2010 р.); Регіональна наукова конференція «Освіта і культура Волині: історія і сучасність» (Луцьк, Луцький національний технічний університет, травень 2011 р.); I Всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (Луцьк, Луцький національний технічний університет, жовтень 2012 р.); III Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, Рівненський державний гуманітарний університет, грудень 2011 р.); VIII, IX, X, XI Буковинські міжнародні історико-краєзнавчі конференції (Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, жовтень 2011 р., жовтень 2013 р., жовтень 2015 р., жовтень 2017 р.); Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Культурний простір Житомирщини-Волині XIX–XX ст.» (Житомир, Житомирський обласний

краєзнавчий музей, квітень 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, Національний університет «Львівська політехніка», травень 2012 р.); Друга Міжнародна наукова конференція «Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.» (Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, травень 2012 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вересень 2012 р.); II, III, V міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Каунас, Литва, університет Вітовта Великого, вересень 2012 р., жовтень 2013 р., жовтень 2015 р.); VII міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Варшава, Польща, вересень 2017 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону» (Вінниця, Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва, жовтень 2012 р.); Кременецькі читання з історії Волині (Кременець, Кременецько-Почаївський державний історико-культурний заповідник, вересень 2011 р., вересень 2013 р., жовтень 2015 р., вересень 2017 р.); 50 Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (Ковель, Ковельська міська рада, грудень 2013 р.); Шоста Всеукраїнська наукова конференція «Інтелігенція і влада» (Одеса, Одеський національний політехнічний університет, травень 2014 р.); круглий стіл «Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, березень 2014 р.); наукова конференція «Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.» (Вінниця, Вінницький обласний краєзнавчий музей, вересень 2015 р.); 8 теоретико-методологічний семінар «Історик та Влада: наукові школи, генерації, співтовариства» (Київ, Інститут історії України НАН України, жовтень 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Роль особистості в церкві» (Луцьк, Волинська православна богословська академія, травень 2016 р.); *Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce: perspektywa filozoficzna, lingwistyczna, komunikacyjna* (Ольштин, Польща, Вармінсько-Мазурський університет, листопад 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи». XVII Кирило-Мефодіївські читання (Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, травень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна» (Київ, Інститут історії України НАН України, травень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція, присвячена 400-річчю Луцького братства (Луцьк, Музей історії Луцького братства, вересень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.» (Луцьк, Східноєвропейський університет імені Лесі Українки, жовтень 2017 р.); Міжнародна наукова

конференція «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність» (Луцьк, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, травень 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти» (Львів, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, жовтень 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міста Правобережної України у 1793–1917 рр.: українці, євреї, поляки Умані в умовах імперської асиміляційної політики» (Умань, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, листопад 2019 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 52 публікаціях, із яких 1 – монографія, 25 статей, опублікованих у фахових виданнях України (у тому числі одна у співавторстві); 14 – додатково відображають результати дисертації (у тому числі 7 – у зарубіжних виданнях); 12 – засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів із 16 підрозділами та 7 пунктами, висновків, списку використаних джерел і літератури (1257 позицій на 132 сторінках), 43 додатків (на 65 сторінках). Виклад основного матеріалу обіймає 366 с., загальний обсяг праці складає 591 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної проблеми, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано мету й завдання роботи, окреслено її новизну і практичне значення, зазначений зв'язок з науковими програмами, відображено відомості про апробацію отриманих результатів, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано історіографію проблеми, охарактеризовано інформативність використаних першоджерел, окреслено ключові поняття теми, теоретичні й методологічні підходи.

У підрозділі 1.1. **«Історіографія проблеми»** розглянуто науковий доробок зарубіжних і вітчизняних істориків, соціологів, представників філософських і педагогічних наук, який склав теоретичний та емпіричний підмурок для реконструкції освітньо-культурного життя міської української правобережної глибинки. Із цією метою виокремлено два блоки праць.

У першому блоці проаналізовано публікації, у яких обґрунтовується соціокультурний вимір міської історії, трактуються проблеми міського культурного життя крізь призму державотворчих і модернізаційних процесів XIX ст. в історії України, Росії, Польщі, продукується знання про пограниччя як феномен контактних зон. Сюди ж віднесена й низка праць з апробацією підходів до вивчення міської історії в соціокультурному ключі.

Соціокультурну парадигму розгляду міст запропонували на межі XIX–XX ст. класики соціології Е. Дюркгайм, Ф. Тьонніс, Г. Зіммель, М. Вебер. У їхніх працях піднімалися питання формування соціальних зв'язків у містах,

характерних як для доіндустріального, так й індустріального суспільства (Е. Дюркгайм), зверталася увага на специфіку духовної й культурної діяльності соціуму (Ф. Тьонніс), робився акцент на інтегративній та комунікативній суті міста (М. Вебер, Г. Зіммель). Вартісним є протиставлення Г. Зіммелем великих міст малим у праці «Великі міста і духовне життя» (1902), яке проявлялося в пришвидшених темпах життя, активніших громадських ініціативах, розмаїтті людської діяльності. Як поріг чисельності міського населення, який створює можливості для радикальних змін, Г. Зіммель визначає міські поселення з 20–25 тисячним населенням. Німецько-американський соціолог Л. Вірт в есеї «Урбанізм як спосіб життя» (1938) розмірковував над поширенням більш формалізованих комунікацій у модерному суспільстві – на відміну від родинних (сімейних) стосунків, які домінують у традиційному суспільстві, підвищенням соціальної мобільності містян з урахуванням їхніх інтересів.

Культурологічні підходи до вивчення сутності міста в 1920-х рр. розробляли лєнінградські дослідники І. Гревс і М. Анциферов. Пропонуючи погляд на місто як соціальний організм, вони наголошували на такій характеристиці, як концентрація духовного життя, і закликали до вивчення його сторін у взаємодії всіх складових елементів.

Один із основоположників чиказької школи соціології Р. Парк запропонував погляд на суспільство з притаманними йому еволюційними змінами, у послідовності яких присутня фаза «культурного порядку», що охоплює комунікативну здатність міського соціуму до взаємодії та взаємозв'язків.

Як продуктивні сприймаються ідеї французького соціолога ХХ ст. П. Бурдьє про соціальний простір міжособистих відносин, агентам якого, чи їх окремим групам притаманна ієрархія і стратифікація. Як стверджував дослідник, у різних диспозиціях осіб (індивідуальних агентів) і груп у соціумі вагоме місце займає володіння певним капіталом (економічним, соціальним, культурним, символічним). Залежно від набутого капіталу як суми усіх його проявів можна говорити про успіх тих чи тих життєвих стратегій конкретного індивіда. Розгляд міста як системи з відповідними функціями в поєднанні з аналізом його соціального й культурного середовища став визначальним у зарубіжній історіографії від 70-х років минулого століття в такому напрямку містознавчих досліджень, як «урбаністорія» («urbanhistory»), основоположником якого вважають британського історика Е. Бріггса.

Від 80-х рр. ХХ ст., під впливом західноєвропейських урбаністів, теоретичні проблеми з'ясування генези міста порушуються в радянській історіографії (Л. Коган, В. Дукельський, В. Глазичев). Кроком у дослідженні соціокультурного виміру міст стала збірка статей російських дослідників «Місто як соціокультурне явище історичного процесу» (1995), у якій значне місце відводиться аналізу шляхів формування міського середовища, висвітлюються проблеми культури міста та його просторової організації.

Окремий пласт історіографії складають праці, у яких аналізується концепція модернізації як універсальна модель розвитку західноєвропейського

суспільства XIX ст. (Н. Дейвіс, М. Хільдермайєр, Х. ван дер Лоо, В. ван Райєн, Б. Пієтров-Еннкер, Г. Ульянова). У комплексі структурних змін на шляху європейського соціуму від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого й індустріалізованого вони виокремлюють і культурні трансформації.

Тісний зв'язок між освітою і соціальними змінами, породженими модернізацією в Російській імперії другої половини XIX ст., зауважила американська дослідниця Е. Віртшафтер. Розвинула цю думку українська дослідниця В. Шандра, наголосивши на маркері, за яким варто з кінця XIX ст. простежувати міську культуру українського міста, а саме, втрату різниці між вестернізованою культурою еліт і народною.

Опосередковано крізь призму досліджень генези націй і, зокрема, культурних і соціальних передумов їх постання, значення міського культурного простору в розширенні соціальних процесів підкреслювали дослідники націоналізму (Б. Кравченко, Г. Біндер). При розгляді здатності міського соціуму до культурної взаємодії бралися до уваги теоретичні осмислення природи націоналізму Б. Андерсона, К. Дойча, Е. Геллнера. У висновках останнього культурі як способу спілкування і міжособистісним взаємозв'язкам із протиставленням «високої культури» (писемної) – «нижчій» (неписемній) культурі притаманна висока здатність до організації нових форм людських спільнот на базі національних ідей. Національний проєкт на Правобережній Україні, починаючи з другої половини XIX ст., на думку американської дослідниці Ф. Хіллс, «плавився» і в міському середовищі, зокрема, Києва.

Активне зацікавлення сучасних українських, російських, польських дослідників міської історії викликає «теорія кордону» (фронтиру) американського автора Ф. Тернера (В. Кравченко, В. Маслійчук, Я. Верменич, І. Чорновол, В. Грибовський, С. Малишева, Р. Швед). Її використання є продуктивним і для розгляду міст Правобережної України XIX ст., які виступали своєрідними «контактними зонами» як взаємодії, так і протистояння їхнього гетерогенного населення.

Фундаментальною працею з історії російської культури XIX ст. стало шеститомне видання «Очерков русской культуры XIX века» (передусім перший і третій томи). На думку їхніх авторів (Л. Кошман, В. Козляков, А. Севастьянова, Є. Сисоєва, Л. Хорошилова, Л. Дергачова, З. Гришина, В. Пушков), пізнання культури передбачає дослідження не лише її функціональної спрямованості, а й вивчення того середовища, у якому формувались нові й тривало зберігалися її традиційні елементи. Сформульоване бачення ролі міста в суспільно-культурному житті Російської імперії Л. Кошман розвинула в монографії «Місто і міське життя в Росії XIX століття: соціальні і культурні аспекти».

На комунікативній організації соціуму наголошувала О. Карліна, простежуючи роль міста в аграрному суспільстві. На межі XX–XXI ст. науковий пошук в осмисленні культури російського провінційного міста на матеріалах Західного Сибіру продовжив О. Купріянов.

В останні два десятиліття в дисертаційних працях, монографіях теоретико-методологічні проблеми міста, його соціокультурного простору крізь оптику соціології, історії, культурології, філософії осмислювали українські (Г. Фесенко, М. Карповець), російські (Н. Галушина, В. Ільїн, О. Агєєва, С. Ляхова, О. Трубіна), білоруські (З. Шибєка, І. Соркіна) дослідники. Виокремимо доробок білоруської науковиці С. Куль-Сельверстової, присвячений культурі Білорусі кінця XVIII – початку XIX ст. На її думку, модернізація всіх сторін соціального й економічного життя потребувала й нової культури освічених містян і панівного прошарку населення – шляхетства.

Цінний емпіричний матеріал і ґрунтовне осмислення окремих проблем міської культури містить «Історія української культури у 5 т.» (Т. 4. Кн. 1, 2); низка видань з історії України XIX ст. (О. Реєнт, В. Шандра, О. Аркуша, К. Кондратюк, М. Мудрий, О. Сухий), Польщі (А. Хвальба, Г. Дильонгова, Н. Дейвіс), Росії (Б. Міронов).

Плідні напрацювання зарубіжної русистики репрезентує такий напрям досліджень, як «нова історія імперій», представники якого зауважують доцільність вивчення відмінностей у структурах етнокультурної, етноконфесійної, міжнаціональної взаємодії в Російській імперії, особливо відчутних на її околицях, та сприйняття їх владою (О. Міллер, М. Долбілов).

Дороговказом для вітчизняних містознавців на шляху до переосмислення українського міста як дослідницького об'єкта служить теоретичний доробок Я. Верменич у галузі історичної регіоналістики, локальної історії, історичної урбаністики.

Вагомим досягненням у дослідженні міського культурного повсякдення Лівобережної України, Півдня України і, зокрема, модернізаційних перетворень у Катеринославі другої половини XIX – початку XX ст. стали праці вітчизняних науковців Д. Чорного, В. Константінової, Т. Портнової. Регіональна специфіка міст і містечок Поділля, винесена на обговорення в рамках наукової конференції у Вінниці (вересень 2015 р.), знайшла відображення в збірнику її матеріалів. Із останніх напрацювань, які демонструють нові підходи до вивчення українських міст, варто виокремити збірку статей українських і зарубіжних дослідників «Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть». Уписуючи цей локальний центр Правобережної України в загальноєвропейський контекст модернізації та урбанізації, її автори зуміли передати відчуття пульсації на той час уже великого міста в круговерті повсякдення, яка мала і культурний вимір. У кандидатських дисертаціях, присвячених дослідженню міського простору Харкова (А. Боженко, В. Нестеренко), аналізувалося формування міського способу життя цього локального центру Лівобережної України.

Непересічним явищем у дослідженні міської історії Правобережної України стала книжка американського дослідника, родом із Києва, Й. Петровського-Штерна «Штетл: золота доба єврейського містечка». Розглядаючи штетл як простір взаємодії трьох сил – євреїв, поляків і росіян, подекуди долучаючи й українську складову, на етапі, як уважає автор,

найвищої фази їхніх культурних впливів (1790–1840-ві рр.), історик звертає увагу й на соціокультурні аспекти комунікацій містечкових мешканців. Культурне дозвілля та повсякдення окремих провінційних міст Правобережної України розглянуті у колективній монографії «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).

Другий блок наукової літератури складають напрацювання дослідників із тематики вузлових проблем, розглянутих у дисертації, у зіставленні з відповідними підходами їх обґрунтування в історіографічній традиції. Акцентується, що в радянській історіографії була спроба з позицій марксистсько-ленінської ідеології реконструювати культурний світ українського робітництва пізньоімперської доби (В. Кізченко). Звернення до аналізу рівня грамотності й освітнього цензу українських містян робітничих професій, набуття ними професійно-технічних знань і світоглядних орієнтацій, культурних уподобань, окреслювало культурний простір, доступний й іншим прошаркам міського населення.

Для висвітлення освітніх практик у міських осередках життя враховувалися зауваги соціологів, філософів, істориків стосовно людської потреби в інтелектуальній діяльності, ідеї про місце знання/освіти в системі цінностей культури, і зокрема, української (П. Сорокін, Б. Єрасов, Л. Довга, М. Яременко, В. Маслійчук).

Констатується, що в різні історіографічні періоди найповніше дослідники вивчали шкільні мережі: (Ю. Крижановський, В. Шульгін, С. Рождественський. Є. Шмід, С. Сірополко, О. Удод, В. Милько). Не залишився поза увагою й регіональний аспект цієї проблеми, досліджений на матеріалах Правобережної України (В. Шандра, О. Карліна, В. Собчук, Р. Шеретюк, Н. Стоколос, І. Сесак, В. Колесник, А. Філінюк, А. Бондар).

У підгрупах праць, присвячених жіночій (А. Андрієвський, Л. Буряк, Л. Єршова, О. Мастяніца, Л. Хорошилова), приватній і домашній освіті (В. Доманицький, Т. Епштейн, Ю. Агапов, О. Друганова, І. Добрянський, В. Постолатій), єврейському шкільництву (А. Белецький. С. Дубнов, Ш. Штампфер, Ф. Кандель, Н. Рудницька, О. Скус, О. Іващенко, Ю. Поліщук, І. Соркіна, О. Соболевська, Ю. Крамар, В. Бойченко, Т. Курінна), духовним закладам і церковно-парафіяльним школам (Г. Степаненко, В. Перерва), комерційній освіті (О. Донік) детально чи побіжно розглядаються відповідні шкільні мережі або ж діяльність окремих навчальних закладів.

Розглядаючи Вінницьку єзуїтську школу напередодні поділів Речі Посполитої, продуктивний підхід у дослідженні зв'язку між шкільними й міськими культурними комунікаціями межі XVIII–XIX ст. демонструє сучасний польський науковець із Товариства Ісуса отець Л. Ѓебень.

Аналіз культурної взаємодії мешканців Кременця, точкою перетину яких була Волинська гімназія/ліцей викликав зацікавлення в авторів збірки наукових праць «Волинські Афіни. 1805–1833» за редакцією С. Маковського і В. Собчука (2006). Польський науковець А. Шмит в окремій монографії наголосив на розгляді цього навчального закладу як феномена просвітницької моделі школи,

наближеної до вищого типу, і вдався до поглибленого аналізу участі регіональної шляхти в контактах із цим навчальним закладом.

У науковому доробку французького історика-славіста Д. Бовуа вагоме місце відводиться польському шкільництву на території Віленського навчального округу, і, зокрема, Правобережної України. Розкриваючи механізми колонізації в освіті першої третини XIX ст., дослідник детально зупиняється на характеристиці повсякденного життя й праці учителів та їхніх учнів як окремих корпорацій, стосунках між ними в процесі навчання й поза ним, контактах зі школами адміністрації округу та шляхетського загалу. Суттєво заповнив лауну в дослідженні польського шкільництва на Правобережній Україні в другій третині XIX ст. польський історик Л. Заштовт.

Для розуміння процесів «вростання» навчальних закладів різних типів у соціокультурний простір повітових міст Правобережної України щонайбільше прислужилися праці харківського історика С. Посохова й московського дослідника А. Андреева, присвячені університетам у Росії XIX ст.

Помітний інтерес сучасних українських учених викликає дослідження культурної політики Російської імперії в Південно-Західному краї, специфіку якої у сфері театральної діяльності досліджує О. Серєда, пропонуючи новий концептуальний підхід до розгляду цього виду мистецтва крізь призму формування міської публіки, яка включала як освічені еліти, так і нижчі прошарки населення.

Про формування інфраструктури книжкової культури й охоплення нею усіх складників міського освітньо-культурного докільця йдеться в концептуальних працях, присвячених історії читання (Р. Баркер, Р. Ескарпі, Р. Шартє, Р. Дарнтон, Д. Брукс), читацькому середовищу на матеріалах Російської імперії та її регіонів (А. Рейтблат, Т. Новальська, Т. Карєва, С. Бондаренко, В. Волошенко).

Прояви «громадянського суспільства» в Російській імперії від другої половини XIX ст. до Першої світової війни висвітлюють автори книжки, присвяченої соціальній історії цієї держави (відповідальні редактори – Б. Пієтров-Еннер та Г. Ульянова), пов'язуючи їх із простором міста та його мешканцями, а наслідками цього явища вважають утвердження таких ціннісних установок, як «уявлення про всезагальне благо», «самоорганізація», «солідарність», «терпимість» («толерантність»), «добровільне прийняття на себе відповідальності», «громадянська мужність».

Деяко несподіваний ракурс монархістського чорносотенного руху як учасника формування українського національного дискурсу запропонували автори монографії «За Віру, Царя і Кобзаря» (К. К. Федевич, К. І. Федевич). Зокрема, низка публічних заходів, послуговування українською мовою та участь в утвердженні культу Тараса Шевченка розширювали межі української присутності в культурному просторі Правобережжя, хоча й в агресивний спосіб.

Насамкінець зауважимо ще й такий напрям наукових праць, у яких висвітлюється масова культура, поширена поміж широких верств населення у

таких її проявах, як популярна література, музика, мистецтво, засоби масової інформації, кіно, спорт, що набувають комерційного характеру (В. Лебедєва, Т. Гундорова, М. Хренов, К. Соколов, Р. Безугла, А. Флієр, А. Костіна).

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* її аналіз побудований на характеристиці документальних писемних джерел, представлених такими різновидами, як діловодна документація, законодавчо-нормативні акти й адміністративні розпорядження верховної влади, джерела обліково-статистичного і довідкового характеру, особового походження, періодика.

Найзначніший пласт документальних джерел репрезентує діловодна документація. Вагомий її обсяг акумулюється у відділі рукопису бібліотеки Вільнюського університету (Литва) (ф. 2 КС Архів кураторії віленської графа А. Чарторийського) і Литовському державному історичному архіві, м. Вільнюс (ф. 567 Канцелярія попечителя Віленського навчального округу; ф. 721 Віленський університет). За видовими ознаками це службове листування; облікова документація (формулярні списки директорів і вчителів навчальних закладів); звітна документація (рапорти візитаторів навчальних закладів, річні звіти про діяльність університету і підпорядкованих йому шкіл); розпорядча документація (циркулярні приписи для Віленського університету від міністра народної освіти О. Розумовського). Простежити становлення мережі навчальних закладів упродовж першої третини XIX ст. дозволяє опублікований пласт діловодної документації, здійснений Ю. Крижановським (1882), Я. Гоффманом (1934), а також представлений у «Сборниках материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства народного просвещения», що вийшли на рубежі XIX–XX ст.

Вагомий масив діловодних документів для встановлення наступних етапів формування освітньо-культурного середовища пов'язаний із опрацюванням декількох архівних фондів Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДІАК України), і зокрема – фонду 442 Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У губернаторських звітах фокусувалась увага на конкретних новаціях у культурній сфері міського життя, що їх зауважувала місцева влада, а в доповненнях до них – «оглядах губерній» – уміщувалась описово-статистична інформація про культурну сферу міського життя. Інформативною насиченістю вирізняється звіт про ревізію книжкових магазинів, бібліотек, друкарень та інших закладів, проведеної інспектором друкарень і книжкової торгівлі м. Києва О. Нікольським восени 1911 р.

У матеріалах діловодства Управління Київського навчального округу, зосереджених у ф. 707 ЦДІАК України, представлені циркуляри Міністерства народної освіти, річні звіти, офіційне листування попечителя з адміністрацією шкіл. Зокрема, у розпорядженнях очільника округу фіксувалися уніфіковані сценарії шкільних свят, культурних заходів у містах за участі шкіл на початку XX ст., дозволи на обслуговування народних лекторіїв і народних бібліотек.

Окремі архівні матеріали оприлюднені в збірці документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба

державного регулювання (1847–1914)» (2013) і фіксують прояви українського культурного життя в повітових центрах і містечках Правобережжя. Доповнила з'ясування картини культурного довкілля діловодна документація навчальних закладів різного типу й підпорядкування, опрацювання якої проводилося в державних архівах Волинської (ДАВО), Вінницької (ДАВіО), Житомирської (ДАЖО), Одеської (ДАОО), Рівненської (ДАРО), Хмельницької (ДАХМО), Черкаської (ДАЧО) областей.

Опрацювання дев'яти фондів органів міського самоврядування в обласних архівах України дало змогу вийти на пласт інформації про їхню участь у конструюванні освітньо-культурного простору. На підставі діловодної документації ф. 230 ДАВіО проаналізовано діяльність Вінницької міської думи у сфері культури: відкриття навчальних закладів, театру, бібліотеки, друкарні, випуску органу друку. Листування з освітянським відомством, губернською адміністрацією, розпорядження Луцької міської думи (ф. 3 ДАВО), Гайсинської міської управи (ф. 286 ДАВіО) та інших органів міського самоврядування Правобережжя дозволяють зафіксувати їх залучення на початку ХХ ст. до реалізації державної програми загальної початкової освіти.

З'ясувати участь міської громадськості у формуванні культурного середовища дозволив аналіз документообігу Подільського і Волинського губернського у справах про товариства присутствій (ф. 629 ДАХМО; ф. 329 ДАЖО). Основними видовими групами документів указаних фондів були клопотання («прошення») мешканців міст про дозвіл на реєстрацію товариств, журнали присутствій, статuti (або ж їхні проекти).

Основні законодавчі акти, долучені до цього дослідження, опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи» (ПСЗ), «Собрании узаконений и распоряжений правительства, издаваемом при правительствующем Сенате». Законоположення і офіційні розпорядження вищих інституцій влади відображають, у який спосіб держава формулювала нові норми освітньо-культурного життя в імперії, відгукуючись на виклики доби модерності; як ураховувалися при цьому культурні та історичні особливості Правобережної України.

Із публікацій та архівних документів облікового й статистичного характеру виокремимо серійне видання «Городские поселения в Российской империи», у трьох томах якого (т. 2, 4, 15), що вийшли друком у 1860–1864 рр., опубліковані дані про чисельність міського населення, статистичний нарис з історії міста Балти Подільської губернії (1882) (ДАОО, ф. 745, оп. 1, спр. 1).

У виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ за 1904 р. і 1910 р. представлені дані про наявність навчальних закладів, бібліотек і читалень, друкарень і літографій, фотографічних закладів міст Правобережної України. Опубліковані результати всеросійського перепису 1897 р. у трьох губерніях Правобережної України, видані у 1904 р. окремими томами (т. VIII, т. XVI, т. XXXII), дозволили схарактеризувати ступінь грамотності міського населення, виокремити прошарок міської інтелігенції. Повнотою і точністю кількісних даних

вирізняються відомчі статистичні збірники матеріалів одноденного перепису початкових шкіл у Російській імперії 18 січня 1911 р., список навчальних закладів (окрім початкових) у містах імперії за 1909 р. За поданою у виданні Південно-Західного відділення Російської експортної палати «Весь Юго-Западный край» (1913) інформацією простежується активність міського суспільного й культурного життя крізь призму діяльності громадських товариств і клубних закладів.

Джерела особового походження, представлені мемуарами (спогади, записки, подорожні записи), щоденниками, епістолярієм, автобіографіями, орієнтували на аналіз кола учасників творення культурного середовища. Аналіз здійснювався за хронологією досліджуваної доби й приналежністю їхніх авторів до польського (К. Міцовський, А. Мошинський, М. Чайковський, Ф. Ковальський, Т. Бобровський), російського (І. Сбітнев, І. Кулжинський, М. Костомаров, М. Чалий, Й. Самчевський, П. Клебановський, А. Солтановський, А. Блудова) та українського культурного середовища (О. Михалевич, Олена Пчілка, О. Косач-Кривинюк, В. Чаговець, І. Шипович). У спогадах С. Нехорошева, Н. Суровцової, В. Гнилосирова акцентується на утвердженні в міському середовищі на межі ХІХ–ХХ ст. імені Тараса Шевченка через поширення його творів і пошанування пам'яті. Як джерела особового походження розглядалися окремі твори автобіографічного походження письменників В. Короленка, О. Лебеденка, Ю. Смолича.

До дисертаційної праці були долучені й окремі матеріали (у рукописах) особових архівних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 31 М. Біляшівського – організатора музейного справи в Україні), Центрального державного архіву мистецтва та літератури України (ф. 632. В. Розвадовського – українського художника і педагога).

Вагому складову джерельної бази дослідження становить газетна і журнальна періодика. Її класифікація здійснювалася за територіальною ознакою (столична, губерньська, преса повітових міст і містечок) і за змістом видань. Важливі для дисертації публіцистичні матеріали вміщувалися у петербурзьких журнальних виданнях «Городское дело», «Народное образование». Інформативними виявилися газети «Киевское слово», «Жизнь и искусство» (Київ), «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости», у яких подавалася оперативна інформація про культурне життя повітових міст і містечок. Найвищий джерельний потенціал складала низка періодичних видань, що виходили в 1906–1914 рр. у повітових містах і містечках, який розглядався крізь призму з'ясування ступеня та достовірності відображення подій освітньо-культурного і громадського життя міських поселень Південно-Західного краю.

Допоміжну роль у з'ясуванні дисертаційної проблеми відігравали зображальні джерела: документально-графічні, документально-зображальні, твори мистецтва.

У підрозділі 1.3. **«Ключові поняття теми, теоретичні і методологічні підходи»** подано теоретичне обґрунтування найважливіших положень і термінології, проаналізований комплекс наукових методів і підходів, що

застосовувались у дисертації. Базисним є поняття «освітньо-культурне середовище», яке трактується як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторі міста, основою формування якого виступає поширення освіти/знань через такі канали комунікацій, як навчальні заклади, культурно-просвітницькі установи (бібліотеки, театри, музеї, народні доми), складові книжкових комунікацій (книгарні, книжкові склади, друкарні), громадські організації, пресу. Суб'єктами освітньо-культурного середовища є містяни – чи то як творці, чи користувачі культурних благ, об'єднані в різні соціальні, станові, етнічні, релігійні групи.

Параметри міської культури розглядаються в контексті соціальної історії як сфери духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, що визначає норми поведінки, мислення, почуттів людини різних верств населення і націй у цілому. В основу сутності культури вкладається діяльнісний підхід, який базується на тезі, що її носієм є мешканець конкретного міста у взаємовідносинах з усіма, хто причетний до її творення: імперською владою, освіченим товариством, міським самоврядуванням.

У міській культурі виділяється культура еліти і освічених верств, народна культура (культура «міських низів»); масова (популярна, здебільшого комерційна) культура. Усі вони були пов'язані людськими взаємозв'язками й витворювали спільний міський культурний простір.

Концепт «місто» трактуємо як складну соціокультурну систему з відповідною прив'язкою до ширшої просторової одиниці – регіону. Зауважується специфіка міських поселень Правобережної України (повітових, заштатних міст і містечок), поміж яких зберігалось чимало приватновласницьких поселень із переважанням єврейського люду.

Досягнення мети та реалізація дослідницьких завдань зумовили використання відповідного методологічного інструментарію, обумовленого міждисциплінарними зв'язками з регіональною і локальною історією, історичною урбаністикою, соціальною історією. Підхід до культурної історії міста як до відчитування змін у духовних культурних практиках містян є домінуючим у цьому дослідженні й передбачає з'ясування соціокультурних процесів і комунікацій соціуму з позицій соціальної та культурної антропології.

У роботі над дисертацією задіяно наукові принципи історизму, системності, всебічності, прагнення до об'єктивності. Із загальнонаукових методів дослідження застосовувались такі, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, узагальнення. Поміж спеціально-історичних методів дослідження застосовувались генетичний, порівняльний, типологічний, хронологічний, класифікації й типологізації. Використовувався також дослідницький арсенал культурного трансферу. Найважливішу роль відіграв системно-структурний аналіз і функціональний підхід, які дозволили відійти від галузевої аналітики культурних досягнень і зосередитися на міській культурі як цілісності крізь призму уявлення про неї як системи в обрисах її побутування, продукування і поширення.

У дослідженні освітньо-культурного середовища як цілісної системи був апробований мережевий аналіз, спрямований на з'ясування культурних зв'язків навчальних закладів із конкретним містом. Найповніше методологічний потенціал мережевого аналізу розкрився на прикладі комунікацій Волинської (Кременецької) гімназії з повітовим містом Кременцем (перша третина XIX ст.). У роботі задіяний широкий арсенал джерелознавчих методів: наукової евристики, класифікації та критики джерел, інтерпретаційного синтезу, біографічний і просопографічний методи.

У другому розділі **«Формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)»** простежені освітні практики Речі Посполитої, розглянуто функціонування мережі освітньо-культурних закладів та осередків, державне регулювання приватних культурних ініціатив.

У підрозділі 2.1. **«Освітні практики Речі Посполитої»** аналізується реалізація освітнього проєкту Едукаційної комісії (Комісії національної освіти) у Речі Посполитій на землях Правобережної України між її першим і другим поділом (1772–1793). Основними його ознаками стало надання освіти світського та публічного характеру, її державне фінансування. Проаналізована мережа навчальних закладів, підпорядкованих Едукаційній комісії. У двох навчальних округах тут існувало 16 шкіл «вищого рівня» (окружні й підокружні). Поміж останніх найбільше було тих, які утримувалися коштом ордену василіан і піарів. Функціонували ще й парафіяльні та приватні школи. Шкільні осередки Правобережної України сприяли укоріненню шляхетської культури, яка була збережена і в першій третині XIX ст.

У підрозділі 2.2. **«Освітні реформи Олександра І»** розглянуто формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків у першій третині XIX ст., яка розгорталася на попередніх освітніх традиціях. Фактично наявна шкільна мережа в правобережних губерніях була збережена (близько двох десятків шкіл) й інтегрована до нового державного механізму.

Констатується «перетікання» культурного життя від магнатських маєтків до міських осередків життя, однак окремі містечка (Тульчин, Немирів, Романів, Біла Церква) й надалі достатньо успішно конкурували з адміністративними центрами Правобережжя в царині культури.

Головними освітньо-культурними ланками в містах були навчальні заклади, які задовольняли освітні й культурні потреби регіональної шляхти й продовжували сприяти укоріненню її культури. Ядром культурних комунікацій були вчительсько-учнівські колективи. Підраховано загальну кількість учителів Правобережжя – не менше 230 осіб. Проведений аналіз етнорелігійного, соціального, вікового, освітнього складу, територіального походження вчителів Вінницької і Немирівської шкіл дозволив скласти їхній соціальний портрет. Поміж вінницьких учителів переважали етнічні поляки шляхетського походження, римо-католики, вихідці з центральних воєводств колишньої Речі Посполитої і Галичини; з університетською освітою чи дипломами шкіл Комісії національної освіти; особи у віці 30–40 років із педагогічним стажем від трьох

до дев'ятнадцяти років. Показові практики культурних комунікацій демонструвала Волинська гімназія/ліцей у Кременці, продукуючи еталонні норми соціальної поведінки, нові ритуали повсякденних практик, освячені ідеологією шляхти.

Поширенню книжкової культури сприяли шкільні бібліотеки. Книжка-підручник, книжка-дарунок чи випозичена для читання стає доступною не лише вчителям та учням, а й тим особам, які в різний спосіб контактували зі школами. Потреба в освіті серед пересічних містян залишалася слабкою. Контроль над парафіяльними школами продовжували утримувати різні релігійні конфесії.

Мовою культурного спілкування в міських поселеннях Правобережної України була польська, а українська залишалася мовою міських околиць, де переважно селився український люд. У повсякденних практиках спілкування єврейських громад панував їдиш, натомість іврит був мовою релігійного життя. Російська ж іще не набула статусу офіційної державної мови.

У підрозділі 2.3. **«Державне регулювання приватних освітньо-культурних ініціатив»** простежено збереження в умовах урядування російської влади попиту на домашню освіту та приватні навчальні заклади насамперед у шляхетського загалу. Наголошується, що фактично поза державним регулюванням перебувала освіта євреїв, яка традиційно продовжувала організовуватися у приватний спосіб чи коштом громад. Залучення єврейського населення до загальноосвітніх шкіл зводилося до поодиноких випадків – через його небажання набувати світських знань і неспроможність влади запропонувати дієвий спосіб інтеграції до загальноміського життя.

Приватні культурні ініціативи реалізувалися шляхом відкриття друкарських закладів, які переважно обслуговували потреби релігійних громад (щонайбільше єврейських) і слабо відгукувалися на потреби пересічних містян у розповсюдженні навчальної літератури та книжок світського репертуару.

У третьому розділі **«Зміни культурного довкілля внаслідок Листопадового повстання 1830 р.»** проаналізовано розгортання мережі навчальних закладів і міських культурних комунікацій між Листопадим і Січевим повстаннями (30–60-ті рр. XIX ст.), інтеграцію євреїв у освітньо-культурне середовище, освітньо-культурні приватні та громадські осередки.

У підрозділі 3.1. **«Мережа навчальних закладів і культурні комунікації»** охарактеризовано зміни, яких зазнало міське шкільництво Правобережжя після поразки Листопадового повстання 1830 р. Стверджується, що над навчальними закладами був організований дієвий державний контроль. Протистояння з польською освітньою традицією відбилося на культурній стагнації тих міст, де були ліквідовані школи (Овруч, Заслав, Дубровиця, Любар, Межиріч Корецький на Волині, Бар на Поділлі). Натомість піднімається планка освітнього життя губерньських міст, які стають опорними пунктами русифікації. Однак подолати домінування польських культурних впливів ще не вдалося.

Як і в попередній період, у другій третині XIX ст. потреба в освіті серед містян не стала доконечною. Попит на освіту продовжував домінувати поміж місцевої шляхти. Головними осередками міського культурного життя залишалися гімназії (Вінниця, Луцьк/Клевань/Рівне, Немирів, Біла Церква) та повітові дворянські училища (на 1840 р. нараховувалося 11). Для багатьох міст і містечок єдиним осередком культурного довілля були парафіяльні училища. Однак реалізувати спроби назрілих потреб української початкової школи так і не вдалося. Найбільш активні представники вчительського загалу торували дорогу до ширших культурних контактів з містянами. Відомі випадки у 40–50-х рр. занять учителів українознавчими студіями в навчальних закладах Рівного (М. Костомаров), Луцька (П. Куліш), Немирова (І. Сошенко, О. Маркович, І. Дорошенко, П. Барщевський, І. Сорокін, І. Чайковський), Вінниці (Й. Волковський), Чорного Острова (Л. Глібов). Освітні осередки продовжували поширювати поміж містян книжкову культуру, переважно вже російськомовну.

У підрозділі 3.2. *«Умонтування» євреїв у освітньо-культурне середовище»* фіксується збереження бар'єрів у міжетнічних культурних комунікаціях. Запропоноване верховною владою інтегрування євреїв у освітньо-культурне середовище відбувалося в пошуках зближення з рештою міського соціуму і передбачало поєднання традиційної освіти євреїв із загальноєвропейською культурою на основі великодержавної російської культури. Релігійна освіта євреїв традиційно зосереджувалася в хедерах, талмуд-торах, бейт-мідрашах (клойзах), ієшиботах (ієшивах). Водночас від 1835 р. короткочасно в Умані була поновлена єврейська школа з викладанням релігійних і загальноосвітніх предметів. Задля поступового витіснення релігійної освіти передбачалося створити казенні єврейські училища, які єврейськими громадами сприймалися вороже. В умовах дискримінації друкарської справи євреїв формування їхнього читацького середовища зазнавало відчутного впливу російської літератури.

У підрозділі 3.3. *«Освітньо-культурні приватні та громадські осередки»* розглядаються культурні комунікації крізь призму приватного й домашнього навчання, поширення освіти серед жіноцтва. Проаналізовано, що поміж пів сотні домашніх учителів у 1840 р. переважали молоді особи чоловічої статі, дворяни за походженням, римо-католики, із ґрунтовним рівнем освіти, здобутої ще в олександрівську добу. До домашнього вчителювання долучалися вже жінки, зокрема випускниці дівочих пансіонів.

Інституційна з'ява нових культурних установ у містах була пов'язана з поширенням книжкової культури через мережу бібліотек, книгарень, друкарень. Обґрунтовується, що в 30–60-х роках XIX ст. домашні й відомчі бібліотеки ще не набули поширення. Стаціонарна книжкова торгівля лише започатковувалася переважно в губернських центрах.

У культурному довіллі було місце й театральній творчості, як професійній, так і аматорській. Хоч ішлося передусім про польську культуру, на сценічних підмостках з'явився російський і український репертуар, що

демонструвало демократичність цього виду мистецтва й здатність об'єднувати міський соціум. Становлення культури в міських поселеннях Правобережної України відбувалося на базі навчальних закладів і з урахуванням досвіду магнатських садиб.

У четвертому розділі «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі (між Січевим повстанням 1863 р. та Революцією 1905 р.)» маркуються культурні трансформації, яких зазнали міста на етапі переходу від традиційного до модерного суспільства.

У підрозділі 4.1. *«Вплив на культурне довкілля реформувань в галузі освіти»* аналізуються модернізаційні зміни в культурному довкіллі провінційних міст Правобережної України під впливом реформування освіти.

У пункті 4.1.1. *«Розширення мережі навчальних закладів»* з'ясовані чинники з'яви нових освітніх осередків різних типів і видів, які послуговували майданчиками для розгортання культурного довкілля містян. Тут важили зацікавленість верховної влади в професійних кадрах; формування усвідомлення міським соціумом освіти як духовної й матеріальної цінності; розширення можливостей для реалізації приватних ініціатив у шкільництві.

Підкреслюється роль державних і приватних проєктів в організації початкових шкіл. Навчання рідними мовами (українською, польською, частково і єврейськими) залишалося під заборорою, що від 80-х рр. спровокувало сплеск таємного шкільництва, зокрема польського. І все ж русифікація через школу не була всеохопною.

Вагомим залишався культурний потенціал навчальних закладів гімназійного типу, хоча їхня мережа не задовольняла зростаючих потреб містян (у 1909 р. у повітових містах і містечках функціонувало 14 гімназій, чотири реальні училища (Рівне, Вінниця, Проскурів, Бар), три комерційні училища (Кременець, Бердичів, Могилів-Подільський). В орбіту освіти активно втягувався міський простолюд, поміж якого жіноцтво включно з єврейським представництвом. У пореформену добу імперській владі так і не вдалося звести нанівець традиційну єврейську освіту. Набувала поширення приватна педагогічна діяльність.

У пункті 4.1.2. *«Освітньо-культурні комунікації в шкільних колективах»* охарактеризовано культурне життя в навчальних закладах. Зауважується більша демократичність у стосунках гімназійних учителів зі своїми підопічними попри нав'язування адміністрацією їм ролі агентів русифікації. Представлений аналіз світоглядних позицій учителів Рівненської реальної гімназії/училища засвідчив назагал толерантне ставлення освітян до учнів-поляків, пропагування літературних творів М. Добролюбова, І. Тургенєва, М. Некрасова, Т. Шевченка, які не входили до шкільної програми. І все ж істотна частка учнів піддавалася русифікації, хоча можливості для формування польської чи української ідентичності у них залишалися.

У пункті 4.1.3. *«Шкільні бібліотеки і формування читацького середовища»* розглядаються способи набуття такими книгозбірнями впливу на міське читацьке середовище. Зауважується розширення книжкових комунікацій

за рахунок неповернених (загублених) книжок до бібліотек, розпродажу тих, що мали незадовільний фізичний стан або ж не використовувалися в навчанні, – на спеціально організованих аукціонах. Хоча шкільні бібліотеки формували російськомовного читача, притлумити інтерес до польської чи української літератури було вже неможливо, що підтверджувалось існуванням таємних шкільних бібліотек з обігом книжок, заборонених владою до читання.

У пункті 4.1.4. *«Навчальні заклади в культурній взаємодії з містянами»* висвітлено розширення кола комунікацій шкільних колективів із містянами. В освітніх осередках проводяться заходи, пов'язані з пам'ятними датами імператорської родини, ушанування визначних історичних подій чи ювілеїв відомих російських письменників (О. Пушкіна, М. Гоголя, В. Жуковського), виступи учнівських аматорських театральних колективів, літературно-вокально-музичні ранки і вечори, які відбувалися в присутності гостей.

Культурні контакти шкіл з міською владою, громадськістю (товариствами допомоги нужденним учням, попечительськими радами, батьківськими комітетами), приватними особами набували активних форм. Особливо це важило для мешканців містечок. Учителство мало змогу долучатися до проведення занять у вечірніх класах для дорослих, недільних школах, народних читань, які працювали на базі загальноосвітніх шкіл.

У підрозділі 4.2. *«Нові форми культурної самореалізації містян»* розглянуто участь населення міст у громадському житті.

У пункті 4.2.1. *«Потенціал міської інтелігенції у творенні культурного довкілля»* на підставі матеріалів всеросійського перепису 1897 р. підраховано ядро освіченого товариства, до якого віднесено нечисленну групу містян переважно із середньою та вищою освітою. Питома вага осіб, причетних до інтелектуальної (розумової) праці, могла становити 2,4% самодіяльного населення. Поміж них щонайбільше фіксувалося чиновників та осіб, залучених до навчальної і виховної діяльності. Припускаємо, що відсоток інтелігенції міг бути дещо вищим за рахунок офіцерського корпусу збройних сил, розміщеного в містах. Найменше осіб інтелектуальної праці зафіксовано в Овручі, Липовці, Таращі, Вербовці, Старій Ушиці (від 22 до 178), а найбільше – у Рівному, Умані, Вінниці, Могилеві-Подільському (від 486 до 662).

У пункті 4.2.2. *«Бібліотеки як місця єднання містян»* обґрунтовується їхня роль як майданчиків перетину культурних контактів. «Місцями зустрічі» мешканців міст наприкінці XIX – на початку XX ст. стали бібліотечні заклади різних типів: публічні й громадські бібліотеки та читальні; приватні (комерційні); бібліотеки при книгарнях, чи то кабінети для читання при книжкових магазинах; відомчі книгозбірні (окремих установ, громадських товариств); народні бібліотеки (в організації останніх були задіяні попечительства про народну тверезість).

Наголошується, що їх поширення прислужилося культурній самореалізації міської інтелігенції. Особливістю читацького середовища провінційних міст Правобережної України стало масове залучення до світської книжкової культури євреїв-містян. Їхні єдиновірці – власники друкарень,

торговельних закладів із книжковою продукцією – поєднували інтереси приватного бізнесу з освітньо-культурними перспективами своїх релігійних громад.

У пункті 4.2.3. *«Засоби розширення читацького середовища»* розглядається організація народних читань, активізація діяльності міських друкарень, закладів книжкової торгівлі.

Від 90-х років народні читання як своєрідний навчально-виховний лекторій стали каналом залучення до книжкової культури малограмотних або ж неписьменних містян. Офіційній регламентації підлягав не лише порядок проведення, а й тематика читань (переважали релігійні сюжети, з історії Російської імперії), яка, на думку влади, мала формувати законослухняного громадянина, чесного християнина. Для проведення лекційних занять використовували винятково російську мову.

Зростання мережі поліграфічних закладів було пов'язане з поверненням єврейському загалу офіційного дозволу займатися друкарською справою, яку вони опанували, чутливо реагуючи на запити населення, державних і громадських інституцій. На початку ХХ ст. в окремих містах функціонувало вже по декілька закладів друку, хоча їхній діяльності була притаманна нестабільність. Долучилися провінційні друкарні й до поширення книжкової продукції. У її асортименті домінувала російськомовна книжка, і лише після Революції 1905 року почастішали замовлення польськомовних видань і єврейських друків. Українські видання, окрім Києва й Житомира, виходили в п'ятнадцяти повітових містах і містечках Правобережжя. Назагал книговидавнича справа так і не знайшла тут надійної прописки.

Від 90-х років набуває поширення стаціонарна форма книготоргівлі – через книгарні, фіксується концентрація в одних руках усього ланцюга розповсюдження книжок. На зламі ХІХ–ХХ ст. започатковується ще й складська торгівля дешевими («народними») книжками синодального відомства, громадських організацій.

У підрозділі 4.3. *«Громадські товариства і формування освітньо-культурного середовища»* простежується присутність у міському культурному докільлі добровільних організацій на зразок православних братств, корпоративних клубів соціального й професійного спрямування, доброчинних товариств чи об'єднань у сфері культури й науки. Сюди ж віднесено й діяльність комітетів попечительств про народну тверезість, сільськогосподарських товариств. Стверджується, що порівняно з губернськими містами (особливо Києвом), їхня активність у повітових містах і містечках видавалася значно слабшою. Найбільшого поширення набули доброчинні організації, які допомагали нужденним учням, використовуючи різні форми просвітницької діяльності.

Притаманна провінційній інтелігенції потреба в спілкуванні спонукала й до неформальних культурних контактів (Канів, Черкаси, Умань, Тараща), через які пошанування пам'яті Тараса Шевченка – національного символу української спільноти – увійшло в міське громадське життя.

У п'ятому розділі «Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)» схарактеризовані зміни, викликані революційними подіями 1905–1907 рр., які стали визначальними ознаками міського повсякдення на завершальному етапі імперської доби.

У підрозділі 5.1. *«Міська влада як організатор освітньо-культурного довкілля»* розглядаються ініціативи самоврядних органів у розбудові освітньо-культурної інфраструктури міст, що давало змогу долучитися до знань усе більшій кількості осіб, а в перспективі полегшувало їм пошук місця праці чи реалізацію громадських ініціатив. Органи міського самоврядування стояли біля джерел упровадження безкоштовної загальної початкової освіти, ставали організаторами масової початкової школи нового типу, що потребувало від них активного комунікування з членами міських громад. Вони займалися упорядкуванням парків/скверів, регулюванням роботи театрів і кінотеатрів, бралися за відкриття закладів друку тощо. Найбільш ефективно в цих напрямках працювала Вінницька міська дума.

У підрозділі 5.2. *«Реалізація приватних і громадських проєктів»* окреслене коло культурних ініціатив містян. Зауважується висока активність єврейського населення у відкритті приватних та громадських шкіл (талмудтор). Аналізуються ініціативи містян (Умань, Вінниця) в організації приватних комерційних училищ, що свідчило про зростання попиту на професійну освіту. Набувають поширення професії, пов'язані з діяльністю поштово-телеграфного відомства, опанування якими стає доступнішим жіноцтву. Підкреслюється, що здобута у свій час освіта давала право окремим містянам займатися викладанням.

Після опублікування 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і спілки» кількість добровільних громадських асоціацій у повітових містах і містечках Правобережної України починає зростати. Прикметно, що освітні й просвітницькі завдання в громадських організаціях ставали пріоритетними. Від 1909 р. показовий досвід у справі відкриття та підтримки чоловічої й жіночої гімназій демонструвало навчально-просвітницьке товариство в містечку Смілі Київської губернії у складі понад 200 осіб.

Підкреслюється, що мистецькі товариства (Рівне, Ковель, Новоград-Волинський, Бердичів, Умань, Вінниця) приваблювали чи не найбільше містян різних етносів і конфесій, станів та професій, хоча оцінити їхні творчі досягнення мали змогу лише спроможні придбати вхідний квиток на концерт чи виставу. Набуває поширення клубна діяльність із різноманітними формами проведення вільного часу (громадські зібрання, сімейні клуби), до якої заохочувався міський простолюд.

Водночас зауважується, що з'ява нових громадських об'єднань була показником не лише прагнень містян гуртуватися навколо проголошених цілей товариств, а й поглиблювала роз'єднання їх учасників за матеріальними статками та етнічною ознакою. Як результат – міське освітньо-культурне середовище залишалося поділеним на окремі культурні сектори: єврейський,

польський, український, російський у межах офіційно задекларованого великодержавного російського культурного простору.

На тлі слабких потуг українців до громадської діяльності в повітових містах упевнено заявила про згуртованість польська громадськість (Умань, Луцьк, Вінниця, Могилів-Подільський, Нова Ушиця). Однак найвищу активність проявляла єврейська спільнота. Із 78 громадських об'єднань, що в 1906–1911 рр. подавали документи на реєстрацію до Волинського губернського у справах про товариства присутствія, 48 презентували міську громадськість, яка в різних формах та обсягах мала намір займатися освітньо-культурною діяльністю, чверть яких за складом учасників була єврейською з широким спектром добродійництва щодо власних громад. Назагал наголошується на слабкості ініціатив містян у заснуванні громадських товариств. Підраховано, що в 1913 р. від одного до двох десятків громадських об'єднань існувало лише в окремих повітових містах (Умань, Вінниця, Луцьк, Рівне), а в більшості міст їх фіксувалося буквально одиниці, учасниками яких могли бути від кількадесят до декількох сотень освічених і переважно забезпечених містян.

Поширеною була практика, коли після завершення реєстрації товариства так і не розпочинали своєї діяльності (зокрема Луцьке артистичне товариство) або ж функціонували номінально. Та попри все громадські об'єднання стали школою здобуття нового соціального досвіду містян на шляху до самоорганізації публічного життя, що позитивно позначалося на трансформуванні їхнього освітньо-культурного середовища.

У підрозділі 5.3. *«Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя»* розглядаються канали поширення інформації в міському середовищі та відповідна інфраструктура, здатна її забезпечити. Жити в модерному місті означало бути мобільнішим, володіти ширшим баченням і розумінням навколишнього світу. А це вже потребувало від міського жителя не лише грамотності, а й зацікавлення виходом у світ друкованих видань довідкового й рекламного характеру – календарів, путівників, адресних і пам'ятних книжок по містах і губерніях Південно-Західного краю. Поміж культурних практик містян набувало популярності листування, до поширення інформації долучаються нові види зв'язку – телеграф, телефон.

Важливим каналом інформації стає газетна й журнальна періодика. Торгівля вроздріб як масовий спосіб розповсюдження столичних і губернських періодичних видань увійшла до повсякденного життя досліджуваних міст лише після Революції 1905 р. Нав'язуючи вертикальні культурні зв'язки між центром імперії та її південно-західною периферією, така друкована продукція формувала усвідомлення містянами належності до спільного культурного імперського простору й водночас до культурного довкілля правобережних губерній.

Відчутної динаміки до ритму культурного життя в 1906–1914 рр. додали місцеві газети й журнальна періодика, які стали ознакою культурного повсякдення 17 повітових міст і містечок Правобережжя. Підраховано, що

поміж майже шести десятків газет, які в різні роки друкувалися в містах правобережної глибинки, зі щоденною періодичністю випускалася лише третина видань (19). Їхня читацька аудиторія складалася з письмених містян, залучених до різних сфер ділового й культурного міського життя. Більшість видань виходила російською мовою, однак були спроби випускати періодику польською мовою (Проскурів, тижневик «Tygodnik Podolski, 1910–1912), українською (Могилів-Подільський, часопис «Світова зірниця», 1906–1908). Унікальною була двомовна українсько-російська газета-журнал «Каневская неделя», яка знайомила читачів із творами українських авторів, боронила прояви українськості через маркування «місць пам'яті» про Т. Шевченка. Нерідко редакції місцевих газет перевтілювалися у своєрідні клуби, куди приходили містяни, щоб поспілкуватися з редактором, висловити свої думки й побажання стосовно випуску газети чи домовитися про друк оголошень. На всіх етапах виробництва й збуту періодичних видань (випуск, друк, передплата, розповсюдження тощо) створювалися нові робочі місця, що потребувало від містян базових загальноосвітніх і професійних знань.

У підрозділі 5.4. «*Масові культурні заходи*» аналізуються культурні практики в таких модерних формах комунікацій, як народні гуляння з елементами просвітницького спрямування, виставкові заходи, музейні екскурсії. Їх проведенням займалася низка громадських товариств, окремі приватні особи. Новацією масової культури в повітових містах та містечках Київської й Подільської губерній стали пересувні художні виставки митця В. Розвадовського. Чималий успіх у мешканців Рівного мала перша художня виставка (1911). Водночас фіксуються наміри громадськості організувати такі масові заходи, які б сприяли утвердженню окремо польської, єврейської чи української культури. У формуванні міської ідентичності української спільноти відіграло роль святкування роковин Т. Шевченка.

На статус «національних» свят у провінційній глибинці претендувало відзначення ювілейних дат загальнодержавного масштабу: 50-річчя скасування кріпосного права (1911), 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. (такого трактування набула військова кампанія російської армії з наполеонівською Францією 1812–1814 рр.), 300-ліття династії Романових (1913).

Уніфікуючи культурне дозвілля, публічні культурні заходи сприяли виявленню рис індивідуальності у містян, усвідомленню ними своєї причетності як до Російської імперії, так і до Правобережної України, зрештою, свого рідного міста, а також тієї етнічної/національної спільноти, із якою вони себе уособлювали.

Висновки

У висновках підсумовано досягнуті результати та викладено основні положення, які виносяться на захист.

Проаналізована історіографія дисертаційної проблеми засвідчує про започаткування вивчення міської історії в соціокультурному ключі ще на переломі XIX–XX ст. зарубіжною історіографією та її домінування на сьогодні

у цьому дослідницькому напрямі. Сучасна вітчизняна історіографія українського міста XIX ст. перебуває на шляху подолання відставання у їх вивченні, що особливо характерно стосовно повітових міст і містечок.

З огляду на нерозробленість вітчизняною історіографією з'ясування ролі і місця освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України у модернізаційних та урбанізаційних процесах кінця XVIII – початку XX ст., ця вагома сторінка набуває актуальності.

Корпус використаних для дослідження джерел оцінюється як достатньо об'ємний та репрезентативний і сприяє науковому трактуванню культурних подій та явищ у містах і містечках Правобережжя. Аби забезпечити всесторонній аналіз освітнього-культурного середовища, було залучено різноманітний документальний матеріал із десяти вітчизняних і зарубіжних (Литва) архівів та двох архівних підрозділів бібліотек: найперше, діловодна документація та обліково-статистичні джерела, більшість яких уведена до наукового обігу вперше. Суттєво доповнили архівні зібрання періодичні видання, виявлені в збірках українських архівних і бібліотечних установ і Росії. Оперативно реагуючи на злободенні події культурного виміру міського життя, преса – столична, губерньська і повітових міст – на початку XX ст. стала ознакою міського культурного повсякдення Правобережної України, що поставило її в ряд найважливіших історичних джерел по вивченню освітньо-культурного середовища, належним чином ще не поцінованою вітчизняними містознавцями. Вагоме значення для дослідження склали джерела особового походження, а щонайбільше – спогади, епістолярій. Попри суб'єктивність їхніх авторів у відтворенні культурного повсякдення, вони деталізують різноманіття міського середовища.

Досліджувана проблема потребувала використання сучасних термінів («освітньо-культурне середовище», «культурний побут», «міська культура», «місто», «модернізація», «освічене товариство») і визначитись з методологічними засадами. Дисертаційне дослідження базується на міждисциплінарному зв'язку історії, урбаністики, соціології, культурології з виходом на регіональну/локальну історію, історію повсякдення, книгознавство, історію освіти, полоністику, юдаїку.

Міждисциплінарний підхід поєднаний із традиційними науковими принципами історизму, системності, всебічності, прагненням до об'єктивності й спирався на загальнонаукові методи дослідження та спеціально-історичні: генетичний, порівняльний, типологічний, хронологічний, системно-структурного аналізу в поєднанні з функціональним підходом.

Новітня дослідницька стратегія культурного трансферу сприяла виявленню впливів європейського культурного простору на міське освітньо-культурне життя Правобережної України, а також державного насадження російської культури у векторній спрямованості від столичних міст імперії до губерньських центрів Правобережної України, а далі – до її повітових міст і містечок. У формуванні міського культурного довкілля були задіяні навчальні заклади, місце та роль яких з'ясовувалася через мережевий аналіз.

У першій третині XIX ст. у цьому слабо урбанізованому регіоні міські поселення як центри аграрної округи та осідки російської адміністрації лише починали перебирати на себе культурні функції маєтків польської знаті, частина яких продовжувала розміщуватись у приватновласницьких містах і містечках. Міські школи і пансіони тримали високий ступінь укорінення освітніх практик уже не існуючої Речі Посполитої і демонстрували запити регіональної шляхти. Освітні установи Віленського навчального округу і, зокрема, на теренах Правобережної України, відігравали відчутнішу роль у формуванні освітньо-культурного середовища, аніж на інших обширах Російської імперії. Міцність таких культурних практик «цементували» польська мова і римо-католицька церква, хоча процес секуляризації відчутно потіснив вплив останньої.

У подальшому поступове витіснення російською владою польської культурної традиції відбувалося в конкурентному протистоянні. І навіть після Листопадового повстання 1830 р. реорганізація навчальних закладів на русифікаторських началах не спромоглася остаточно подолати її домінування й витіснити з повсякденного вжитку польську мову. Польська культура вже без домінантних ознак продовжувала побутувати в міському середовищі Правобережжя в пізньоімперську добу, отримавши після Революції 1905 року шанс вирватися з приватного кола й утвердитись у громадському житті.

На міське культурне довкілля упродовж усієї досліджуваної доби впливало освітнє реформування в Російській імперії. У цьому процесі набувала ваги соціальна функція освіти та її роль у державній асиміляторській політиці як щодо поляків, так і євреїв та українців. Освіта, крім надання знань, сприяла поширенню пануючої ідеології та формуванню єдиного імперського культурного простору.

Якщо освітня реформа 1802–1804 рр. усе ще задовольняла культурні потреби регіональної шляхти, то після Листопадового повстання 1830 р. їй були нав'язані освітні традиції російського дворянства, а після поразки Січневого повстання 1863 р. був узятий курс на утвердження в міському середовищі початкових шкіл для всіх верств населення та форсування його виховання в дусі вірнопідданства самодержавству.

Не маючи змоги кардинально впливати на домашню освіту, центральна влада контролювала приватну освіту, набуття якої ставало привабливим для жіноцтва, єврейської спільноти. Держава звернула увагу (хоча й недостатню) на організацію професійних шкіл (комерційні училища, учительські семінарії). Усі ці заходи наповнювали середовище досліджуваних міст новими осередками знань, довкола яких ширилося коло культурних комунікацій.

Рівень привабливості й практичності освіти/знань виступав важливим маркером наповнюваності міського культурного довкілля. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. попит на освіту залишався низьким, а публічний характер освіти викликав недовіру з боку російської держави. Зацікавленість у навчанні демонструвала зубожіла й безземельна шляхта, бажаючи в такий спосіб забезпечити майбутнє підростаючому поколінню.

Освіта і знання, засобом до масового опанування якими постає грамотність, набирають виразнішої цінності з другої половини XIX ст., коли мешканці міст починають усвідомлювати, що це сходинка просування по соціальній драбині. Набуття більшої значущості освіти в процесі соціалізації призводить до зростання її ролі у формуванні культурного середовища. Потяг до знань містян став набувати масштабного характеру з кінця XIX ст. і в часі збігся зі зростанням потреб міських установ, підприємств, муніципального господарства в освічених і професійних кадрах.

У єврейського населення домінувала відокремленість культурного життя від решти містян, базована на засадах збереження релігійної освіти, і ширше – традиційної культури. У державних інтересах важливо було бачити євреїв законослухняними й свідомими громадянами імперії, що збігалось з намірами активніше нав'язувати їм російські школи й освіту, задіювати в освітньо-культурному житті. Однак культурні стратегії влади стосовно євреїв були непослідовними й зазнавали змін – від безперешкодного їх залучення до державних шкіл в олександрівську добу, у подальшому – до створення казенних єврейських училищ із поєднанням викладання загальноосвітніх і релігійних предметів, а в пізньоімперський період – до обмежень у набутті світської освіти.

Політика акультурації євреїв у формі русифікації на завершальному етапі імперії дала свої результати: усе більше єврейської молоді долучалося до великодержавної російської культури – через школи, заклади культури, масові засоби інформації.

Проблему залучення до міжкультурних комунікацій євреїв загострювало тривале небажання значної їх частини інтегруватися в російський культурний простір. Культурному зближенню сприяло розширення бізнесових інтересів. Відкриваючи комерційні бібліотеки, друкарні, книгарні, кінотеатри, засновуючи пресові видання, фотографічні заклади, торгуючи продукцією, яка задовольняла зростання культурних потреб містян – книжками, газетами і журналами, нотами, музичними інструментами, патефонами і платівками, поштовими листівками тощо, євреї не лише заробляли на прожиття, а й формували нові майданчики перетину контактів містян.

Однак повної інтеграції єврейського населення в міське освітньо-культурне життя не відбулося. Після Революції 1905 року громадська активність євреїв у формі добровільних асоціацій, базована на досвіді традиційної благодійності, поступається таким освітньо-культурним практикам громадського життя, які призводили до розмежування з рештою містян.

Книжкові комунікації проникли в різні сфери міського культурного життя. Їхніми точками перетину стали бібліотеки, друкарні, книгарні. Поширенню книжок сприяли різні типи бібліотечних закладів – домашні й шкільні, публічні й громадські, комерційні, відомчі й народні, які задовольняли потяг до знань у містян із початковою, чи то вищого рівня освітою, а також тих, хто шляхом самоосвіти долав неписьменність. Засобом розширення читацького

середовища з числа неписьменних і малоосвічених осіб та культурної самореалізації міської інтелігенції виступали народні читання.

Адміністрація зберігала контроль над бібліотеками шляхом формування їхніх книжкових фондів і, як у випадку з навчальними закладами, розглядала їх як інструмент русифікації населення. Це унеможливлювало розширення доступу до українськомовних і польських видань, тимчасом як у культурному просторі домінувала російськомовна книжка. Оскільки відвідування більшості бібліотек було платним, це відрізало від їх користування неплатоспроможних містян. Купівля книжок також залишалася непосильною для багатьох містян, хоча мережа книгарень із кінця XIX ст. невпинно зростала.

У ланцюгу культурної взаємодії окрему нішу посідали друкарні, надаючи поліграфічні послуги школам, бібліотекам, книгарням, органам міського самоврядування, громадським товариствам, релігійним установам, краєзнавцям, любителям красного письменства. Поміж міських професій утвердилася робота бібліотекаря, доступна й жіноцтву, диференціювалася праця друкарів.

Важливою ланкою культурних практик містян у сфері дозвілля було театральне мистецтво. Через театральне аматорство мали вихід на культурне довкілля навчальні заклади, громадські організації, зокрема артистично-мистецькі товариства. Професійні й мандрівні театральні колективи постійно відвідували міста й містечка. Глядацька публіка формувалася як із заможних прошарків населення, так і з міського простолюду. Тривале домінування польської театральної культури частково допускало український і російський сценічний репертуар і демонструвало здатність до участі у формуванні модерної міської культури. Від другої половини XIX ст. російське театральне мистецтво стало панівним на сценічних підмостках міських поселень Правобережжя. До поширення театральної культури причетні як приватні особи, так і органи міського самоврядування, які здавали в оренду приміщення гастролерам. Поміж повітових міст лише у Вінниці муніципальна влада спромоглася збудувати міський театр і реалізовувала театральну політику, спрямовану на формування нової публіки – широкої за соціальним складом.

Потенціал міської інтелігенції у творенні культурного середовища повітових міст і містечок поступався губернським містам, особливо Києву. Її нечисельну когорту формували містяни з освітою вище початкової. За матеріалами перепису 1897 р. до цього прошарку належали чиновники, службовці громадських і станових інституцій, особи, задіяні у приватній юридичній практиці, навчальній і виховній, лікарській та санітарній діяльності, службі при добродійних організаціях, священнослужителі, що сукупно складало 2,4% містян, які мали самостійні заняття. Із урахуванням офіцерського складу збройних сил, який квартирувався в містах, питома вага освічених містян могла бути дещо вищою. Поміж повітових міст найбільший прошарок освіченого товариства фіксувався в Рівному, Умані, Вінниці, Могилеві-Подільському, що позитивно позначалось на активності їхнього культурного життя.

У формуванні міського освітньо-культурного середовища була задіяна держава: чи то йшлося про розбудову освітньої мережі, чи відкриття закладів культури (бібліотек, клубів, народних домів), чи надання дозволів на діяльність книгарень, друкарень, громадських товариств, заснування місцевих пресових видань – скрізь державна влада намагалася контролювати й дисциплінувати тих, хто був причетний до реалізації таких проєктів. Фактично можна говорити про поширення на міський простір Правобережжя офіційної культурної уніфікації й стандартизації, які охоплювали увесь імперський простір.

В останнє десятиліття Російської імперії межі міського культурного простору розширяли ініціативи приватних осіб, муніципальної влади, наближаючи з'яву паростків громадянського суспільства. Утім, кроки міської влади до впровадження державного проєкту масової школи нового типу, подолання неписьменності не мали ознак прагматичного плюралізму, як то спостерігалось в столичних і губернських містах Російської імперії. Натомість діяльність громадських товариств стала дієвою школою самоорганізації публічного культурного життя.

У трансформаціях міського культурного довкілля на завершальному етапі імперської доби важливу роль відігравав інформаційний чинник, представлений модерними засобами зв'язку – поштовим, телеграфним, телефонним, залізничним сполученням. Особливо важила робота пошти, яка обслуговувала зростаючий потік кореспонденції містян, доставляла періодичні видання. Спеціальна ж міська поштова служба, яка займалася доставлянням внутрішньої кореспонденції, лише започатковувала свою діяльність.

Важливим каналом поширення інформації поміж містян була періодика. Столична, губернська і міська преса відіграли найвагомішу роль у формуванні усвідомлення містянами належності до імперського культурного простору й водночас до культурного довкілля правобережних губерній та їхніх міст. Утвердження в 1906–1914 рр. у повсякденні майже половини повітових міст Правобережжя місцевих журналів та особливо газет, як комерційних проєктів, стало однією з визначальних прикмет їх культурної модернізації. Як у випадку з добровільними товариствами, місцева преса стала важливим елементом формування громадянського суспільства.

У містах і містечках Правобережної України одночасно співіснували культура соціальної еліти (регіональної шляхти й освічених містян з непривілейованих верств населення), традиційні культури етнічних спільнот (поляків, євреїв, українців, росіян), паростки масової культури, до якої долучалось усе більше містян. Креативну міську культуру було під силу продукувати соціальній еліті, про це свідчили культурні новації, які спочатку набували поширення у її середовищі (школи, бібліотеки, клуби і т. ін.). Традиційна культура проявлялася у спільних ознаках щоденної праці, сусідських стосунках, спільних релігійних практиках, економічній поведінці, спільному дозвіллі.

Масова культура, базована на комерційній основі і з'яві масового споживача культурної продукції – популярних книжок і преси, а також

організації спільних місць проведення культурного дозвілля (театри, клуби, народні доми, виставки, музеї, кінематограф тощо), набуває поширення наприкінці XIX – початку XX ст. Розширюється коло учасників масових культурних дійств, нівелюються соціальні перегородки між ними, а в міському просторі утверджуються основи модерної культури комунікацій. Як і решту, цю царину культурного життя влада намагалася контролювати, використовуючи політику русифікації в конструюванні спільного імперського культурного простору.

Дослідження міського культурного довкілля повітових міст і містечок правобережних українських губерній потребувало напрацювання власної схеми, оскільки в містах внутрішніх губерній Російської імперії воно виглядало більш однорідним. Основними маркерами такого розрізнення стали такі:

- освітньо-культурне середовище демонструвало здатність до згуртування міського співтовариства (чи то з домінуванням польських впливів, а чи в річищі засад російської культурної політики), однак не сприймалося як доконечно спільне для всіх містян. На його фрагментарність впливала низка чинників: традиційне повсякдення етнорелігійних громад, формування в умовах модернізації національної ідентичності у містян, урешті, небажання верховної та місцевої влади відмовитися від контролю й розширення публічного міського простору, у якому б чинно сусідили культурні практики польської, єврейської, української, російської спільнот;

- етнічна розмаїтість виступала важливим чинником конструювання міського культурного середовища. Кожна етнорелігійна громада (поляки, євреї, українці, росіяни) була задіяна в його творенні, однак не монолітно, а осібно. Водночас усі вони були об'єднані межами спільного соціального простору, отож існували точки перетину не лише їхньої економічної, а й соціокультурної діяльності;

- чисельне домінування євреїв у містах Правобережжя давало їм можливість відігравати вагомий роль у культурних комунікаціях. Однак ця етнічна спільнота залишалася найбільш замкненою, на культуру, побут і співжиття якої суттєво впливала їхня релігія, без прагнення продукувати такі культурні новації, які б поширювалися на все міське населення;

- ураховуючи політику верховної влади, містам і містечкам Правобережжя випало стати форпостами поширення російської культури через різні канали комунікації – школу, культурно-освітні осередки, організацію масових культурних заходів тощо і бути включеними до загальноросійського культурного простору. Однак суто російськими в культурному вимірі вони все ж не стали. Розмаїття етнічного складу міського населення дозволяє трактувати міське культурне життя Правобережжя не лише як російське, а й усе ж таки як польське, чи то як єврейське, і в дуже обмеженому просторі (уже переважно на початку XX ст.) – як українське;

- як і повсюди в Російській імперії, у містах Правобережжя головним компонентом культурного середовища були школи. Специфіка досліджуваного регіону проявлялася в тому, що крім російських державних навчальних

закладів тут функціонували й польські (у різні періоди як легальні, так і таємні), а також єврейські школи;

- в останній третині XIX – на початку XX століть ініціативу від держави у творенні освітньо-культурного середовища починає перебирати муніципальна влада й громадськість. Однак після Революції 1905 року чимало добровільних об'єднань намагалися реалізувати такі культурні проєкти, які б утверджували окремо польську, єврейську, українську ідентичність. Це позначилося на формуванні міської ідентичності на просторі Правобережної України, інтерпретованої у традиційному ключі – як результат належності до спільноти конкретного міста.

Таким чином, міський культурний простір Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. поєднував ознаки як традиційного суспільства, так і модерного, культурним комунікаціям містян було властиве як протистояння, так і взаємозбагачення, а на культурну взаємодію містян чинила потужний тиск імперська політика русифікації, насаджувана у спосіб як акультурації, так і більш агресивний – асиміляції.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Прищеп О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

Рецензії:

Кривошея І. Культурна «модернізація» урбанізованих спільнот. [рец.]: Прищеп О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с. // Емінак. Науковий щоквартальник. Київ; Миколаїв. 2019. № 4 (28). Жовтень–Грудень. С. 223–225;

Волошенко В. Рец. на: Прищеп О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XIX ст.): монографія. – Рівне: М. Дятлик, 2019. – 688 с. // Український історичний журнал. 2020. № 4 (553). Липень–Серпень. С. 227–229.

Статті, опубліковані у фахових виданнях України та виданнях, що включені до наукометричних баз:

2. Прищеп О. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60–70-х рр. у царській Росії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. Чернівці: Рута, 2005. Т. 10–11. С. 162–172.

3. Прищеп О. Участь навчальних закладів у формуванні міського освітньо-культурного простору у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Рівненського реального училища) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 21. С. 273–283.

4. Прищеп О. Культурно-освітні заходи навчальних закладів та їх роль у формуванні культурного середовища міських поселень Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 44–46.
5. Прищеп О. Навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. Вип. 583–584. С. 233–237.
6. Прищеп О. Документальні фонди середніх навчальних закладів Волинської губернії у Державному архіві Рівненської області // Архіви України. Науково-практичний журнал. 2012. № 2. С. 149–164. (у співавторстві з Л. А. Леоною).
7. Прищеп О. П. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 40–54.
8. Прищеп О. Вплив навчальних закладів на формування культурного довкілля міст Волині (XIX – початок XX ст.) // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету. Рівне, 2013. Вип. 16. С. 58–64.
9. Прищеп О. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. 2013. №. 12 (261). С. 131–139.
10. Прищеп О. Формування культурного обличчя повітових міст Правобережної України за матеріалами діловодної документації губернських канцелярій (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 24. С. 29–36.
11. Прищеп О. П. Місце і роль міського самоврядування Дубна та приватних осіб у формуванні мережі навчальних закладів на початку XX ст. // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету. Рівне, 2014. Вип. 17. С. 68–72.
12. Прищеп О. Бюджетна документація органів міського самоврядування Правобережної України як джерело до вивчення їх освітньо-культурної діяльності (початок XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету:

зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький університет, 2014. Вип. 684–685. С. 118–124.

13. Прищепа О. Взаємодія державних і самоврядних структур та приватних осіб у розвитку жіночої середньої освіти у Рівному (початок XX ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 22. С. 98–110.

14. Прищепа О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: теоретичний зріз проблеми // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 8. С. 143–154.

15. Прищепа О. Шляхи поширення книги в культурному просторі міст Правобережної України (XIX – початок XX століття) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / відповід. ред. Віктор Даниленко; ред.-упоряд. випуску: Лариса Головата, Ксеня Кебузинська. Львів: Растр-7, 2015. С. 229–235.

16. Прищепа О. Джерела особового походження про міське культурне довкілля Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. Вип. 9. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 247–262.

17. Прищепа О. П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць / голова редколегії член-кор. НАН України О. П. Реєнт. Київ, 2015. Вип. 24. С. 196–207.

18. Прищепа О. Дівочий пансіон Маріанни Бондіні в освітньо-культурному середовищі Рівного (30–50-ті рр. XIX ст.) // Краєзнавство: науковий журнал. 2015. № 3/4. С. 167–173.

19. Прищепа О. П. Виставкова й просвітницька діяльність художника В. К. Розвадовського як чинник формування міського культурного довкілля Правобережної України на початку XX ст. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Зб. наук. праць. Одеса, 2015. Вип. 33. С. 220–237.

20. Прищепа О. Гімназії Правобережної України в освоєнні міського культурного довкілля (друга третина XIX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 27–41.

21. Прищепа О. Традиційна релігійна освіта у культурних комунікативних практиках єврейського населення повітових міст та містечок Правобережної України (перша чверть XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. № 2. С. 7–13.

22. Прищеп О. Комунікаційні практики Волинської гімназії/ліцею у конструюванні освітньо-культурного середовища м. Кременця (перша чверть ХІХ ст.) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2016/2017. Вип. 9. С. 257–273.
23. Прищеп О. «Місця пам'яті» М. Костомарова у Рівному // Краєзнавство: науковий журнал. 2017. № 3–4. С. 218–227.
24. Прищеп О. М. І. Костомаров як творець освітньо-культурного середовища Рівного (1844–1845) // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 28. С. 109–123.
25. Прищеп О. Участь громадських товариств у формуванні міського освітньо-культурного середовища Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Дриновський збірник. Т. ХІ. Софія; Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, 2018. С. 262–269.
26. Прищеп О. Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя повітових міст та містечок Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2018. Вип. 30. С. 62–68.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

статті в зарубіжних виданнях:

27. Прищеп Е. Добровольные общественные организации в культурном пространстве городских поселений Подольской губернии в начале ХХ века // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Tom IX. 2013. Lublin; Radzyń Podlaski, 2013. S. 155–162.
28. Прищеп Е. Трансформации культурного быта горожан Правобережной Украины (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.) // *Другі Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Том 2 (2013)*. Kaunas, Lithuania: Vytautas Magnus University Press, 2013. S. 102–106.
29. Прищеп О. Польські школи в культурному докiллі міських поселень правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. // *Meritum. Rocznik Kola Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*. Tom V. Olsztyn, 2013. S. 171–181.
30. Прищеп Е. Образовательная традиция Речи Посполитой на Правобережной Украине в последней четверти ХVІІІ века и ее влияние на формирование городской культурной среды // *Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Том 3 (2014)*. Kaunas, Lithuania: Vytautas Magnus University Press, 2014. S. 366–370.
31. Прищеп О. Школа Піарів у Дубровиці на Волині як осередок освітньо-культурного життя наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Tom X. Rok 2014. Lublin; Radzyń Podlaski, 2014. S. 229–237.
32. Прищеп О. Культурні запити учителів міських поселень правобережної України в 30–60-х рр. ХІХ ст. // *Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce. II: perspektywa komunikologiczna* / Redakcja naukowa Arkadiusz

Dudziak i Alina Naruszewicz-Duchlińska. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie, 2017. S. 101–109.

33. Прищепа Е. Образовательно-культурные связи Вильны с учебными заведениями правобережной Украины в первой четверти XIX века // *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2017. VIII/1. S. 59–67.

статті в наукових журналах і збірниках:

34. Прищепа О. Зростання культурних потреб мешканців міських поселень Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. як показник новацій в урбанізаційному процесі // *Слов'янський світ і Україна: зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського*. Рівне: видавець О. Зень, 2011. С. 83–89.

35. Прищепа О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: зб. наук. праць*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. С. 243–263.

36. Прищепа О. Державне регулювання діяльності приватних пансіонів в міських поселеннях Правобережної України (перша половина XIX ст.) // *Російська імперія у XIX ст. – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наук. ст. / за ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна*. Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 211–225.

37. Прищепа О. Освітні заклади в культурному житті міст Волині (XIX – початок XX ст.) // *Студії і матеріали з історії Волині. 2013 / Міністерство культури України, Кременецько-Почаївський держ. істор.-архітектур. заповідник; НАН України, Інститут історії України; редколегія: В. Собчук (голов. ред.) [та ін.]*. Кременецько-Почаївський держ. історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 162–172.

38. Прищепа О. Основні канали поширення навчальної літератури у містах Волині (перша третина XIX ст.) // *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування: наук. зб. / Держ. істор.-культурний заповідник м. Острога; Музей книги та друкарства. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2015. Вип. 3. С. 159–167.*

39. Прищепа О. Народні читання як засіб розширення читацького середовища у містах і містечках Правобережної України (кін. XIX – поч. XX ст.) // *Студії і матеріали з історії Волині. 2018 / Міністерство культури України, Кремен.-Почаїв. держ. істор.-архітектур. заповідник; Ін-т історії України НАН України; редколегія: В. Собчук (голов. редактор) [та ін.]*. Кременець, 2018. С. 292–298.

40. Прищепа О. Масові культурні заходи у повітових містах Правобережної України як ознака новацій їхнього повсякденного життя (кінець XIX – початок XX ст.) // *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.: зб. наук. праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 455–472.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

41. Прищепа О. П. Музей у культурному житті Рівного початку XX ст. // *Краєзнавство та музейна справа в Україні [Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав.*

конф., присвяч. засн. Житомир. обл. краєзнав. музею (27–29 жовтня 2010 року, м. Житомир] / голов. ред. М. Ю. Костриця. Житомир: М. Косенко, 2010. (Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині). Вип. 44. С. 24–27.

42. Прищепа О. П. Культурна спрямованість навчальних закладів на розширення читацького середовища у містах Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) // Освіта і культура Волині: історія та сучасність. Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конф.: наук. зб. Луцьк, 2012. С. 86–90.

43. Прищепа О. Школа як один із каналів залучення мешканців міст Правобережної України до книжкової культури у XIX – на початку XX ст. (на прикладі Волинської губернії) // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX–XX ст.: Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (24 квітня 2012 р., м. Житомир) / голов. ред. М. Ю. Костриця: У 2-х тт. Т. 2. Житомир: Видавець М. Г. Косенко, 2012. (наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Вип. 47. С. 230–236.

44. Прищепа О. Документообіг Подільського губернського у справах про товариства присутствія про участь громадських організацій у культурному житті міських поселень Подільської губернії на початку XX ст. (за матеріалами Держархіву Хмельницької області // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками Всеукр.наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20–21 вересня 2012 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 99–105.

45. Прищепа О. Використання нових підходів у дослідженні міст Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: краєзнавчий аспект // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 10–12 жовтня 2012 р. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, Нац. спілка краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінничини». Вінниця, 2013. С. 16–17.

46. Прищепа О. Участь міського самоврядування Ковеля в організації освітнього життя (кінець XIX – початок XX ст.) // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50 Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф., присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права / упоряд. А. Силук. Ковель, 2013. С. 83–86.

47. Прищепа О. П. Тарас Шевченко в освітньо-культурному просторі міст Правобережної України: від заборони до вшанування (друга половина XIX – початок XX ст.) // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (відп. ред.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), О. О. Крижанівська, Г. В. Степаненко, В. С. Шандра, НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. С. 55–66.

48. Прищепа О. Пастирське служіння й просвітницька діяльність священика Венедикта Хомича Омелянського в Рівному (40–50-ті рр. XIX ст.) // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Луцьк, 2016. С. 175–181.
49. Прищепа О. П. Музейні осередки в культурному ландшафті повітових міст Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XIV. Матеріали наук. конф., присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині. Рівне: Дятлик М., 2016. С. 9–12.
50. Прищепа О. Середні навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень Подільської губернії (перша третина XIX ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 230–237.
51. Прищепа О. Церковні братства в освітньо-культурному середовищі повітових міст та містечок Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі: наук. зб. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства, м. Луцьк, 28–29 вересня 2017 року. Упоряд. О. Бірюліна, О. Карліна. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 262–270.
52. Прищепа О. Друкарські осередки в культурному просторі повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XIX – початок XX ст.) // Видавничий рух в Україні: середовище, артефакти: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 жовтня 2019 р.) / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника; наук. ред. Л. Головата; ред.-упоряд. В. Пасічник. Львів, 2019. С. 56–58.

АНОТАЦІЯ

Прищепа О. П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2020. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У дисертації на основі значного корпусу історичних джерел і наукової літератури досліджено культурні комунікації мешканців повітових міст і містечок Правобережної України доби Російської імперії крізь призму формування освітньо-культурного середовища, окресленого межами культурного простору міст, у якому розгортається духовна взаємодія і взаємовпливи містян різних соціальних, етнорелігійних, професійних страт. Простежуються точки перетину їхніх культурних контактів з акцентом на освітній і просвітницькій спрямованості, якими на різних етапах імперської доби були навчальні заклади, бібліотеки, друкарні, книгарні, театри, громадські товариства, преса, масові культурні заходи. Підкреслюється соціальна функція

освіти та її роль у державній політиці русифікації мешканців міст. Обґрунтовується вагомість державного чинника у формуванні освітньо-культурного середовища. Стверджується, що в пізньоімперський період у культурному докіллі набуває ваги позиція муніципальної влади та міської громадськості в реалізації культурних проєктів.

З'ясовано специфіку міського культурного простору Правобережжя, яка проявлялася в протистоянні двох культур – польської (шляхетської) і російської (державної), існуванні ще і єврейської, а також в утвердженні української модерної культури та української ідентичності.

Дослідженню притаманні міждисциплінарна спрямованість, застосування системно-структурного аналізу й функціонального підходу, використання методик культурного трансферу, мережевого аналізу.

Ключові слова: місто, містечко, Правобережна Україна, Російська імперія, освітньо-культурне середовище, модернізація, міська культура.

АННОТАЦИЯ

Прищепя Е. П. Образовательно-культурная среда уездных городов и местечек Правобережной Украины (конец XVIII – начало XIX в.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины НАН Украины, г. Киев, 2020. – Квалификационная работа на правах рукописи.

В диссертации на основании объемного корпуса исторических источников и научной литературы исследованы культурные коммуникации жителей уездных городов и местечек Правобережной Украины периода Российской империи сквозь призму формирования образовательно-культурной среды, которая определяется границами городского культурного пространства, где разворачивается духовное взаимодействие и взаимовлияние горожан различных социальных, этнорелигиозных, профессиональных страт. Прослеживаются точки пересечения их культурных контактов с акцентом на образовательной и просветительной направленности, которыми на разных этапах имперского периода выступали учебные заведения, библиотеки, типографии, книжные магазины, театры, общественные организации, пресса, массовые культурные мероприятия. Подчеркивается социальная функция образования и ее роль в государственной политике русификации горожан. Обосновывается весомость государственного фактора в формировании образовательно-культурной среды. Утверждается, что в позднеимперский период в культурной среде приобретает значимость позиция муніципальной власти и городской общественности в реализации культурных проєктов.

Выяснено специфику городского культурного пространства Правобережжя, проявляющуюся в противостоянии двух культур – польской (шляхетской) и российской (государственной), бытовании еще и еврейской, а также утверждении украинской модерной культуры и украинской идентичности.

Исследованию присуще междисциплинарная направленность, применение системно-структурного анализа и функционального подхода, использование методик культурного трансфера, сетевого анализа.

Ключевые слова: город, местечко, Правобережная Украина, Российская империя, образовательно-культурная среда, модернизация, городская культура.

SUMMARY

Pryshchepa O. P. Educational and cultural environment of district towns in Right-Bank Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th centuries).

A thesis for a degree of Doctor in History in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020. – Qualification scientific work with the rights of the manuscript.

Based on a voluminous body of historical sources and scientific literature, the dissertation examines the cultural communications of the inhabitants of district towns in Right-Bank Ukraine during the age of the Russian Empire through the prism of the formation of educational and cultural environment. This environment is delineated by the boundaries of the cultural space of towns, in which the spiritual interaction and mutual influences of the citizens of different social, ethnic and religious, and professional strata unfolded.

The scientific novelty of the dissertation is due to the fact that for the first time it comprehensively analyzes the formation of a modern urban educational and cultural space of provincial towns in one of the regions of Ukraine during its stay in the Russian Empire. Based on the archival sources, the dissertation suggests social portraits of the town teacher (the first quarter of the 19th century) and the house teacher (the first half of the 19th century) and distinguishes the stages of their professional formation. The paper proposes the scheme of the analysis of the centers of culture and education as spaces of cultural communications ("meeting places") of inhabitants of provincial towns and defines their vector orientation. The dissertation analyzes modernization changes in urban schooling in the context of their impact on cultural life, distinguishes new forms of cultural self-realization of citizens introduced by the modernization trends of the new era, and formulates the essence and significance of information in accelerating the pace of urban cultural life.

The research has established that the points of intersection of cultural contacts of citizens at different stages of the imperial era were educational institutions, libraries, printing houses, bookstores, theaters, public associations, the press, and mass cultural events. The research emphasizes the social function of education and its role in the state policy of Russification of urban residents. The paper substantiates the importance of the state factor in the formation of educational and cultural environment. The study states that in the late imperial period the position of the municipal authorities and the town community in the implementation of cultural projects became important in the cultural environment.

The research is characterized by interdisciplinary orientation, application of system-structural analysis and functional approach, use of methods of cultural transfer, and network analysis.

The research shows that modernization changes in the cultural environment were proved by the emergence of new forms of self-realization of citizens, mainly concerning that part (over 2.3%) which can be considered town intellectuals. The potential of the educated urban community in creating the cultural environment of district towns was inferior to provincial cities, and especially to Kyiv. Among the district towns, the largest stratum of educated people was recorded in Rivne, Uman, Vinnytsia, Mohyliv-Podilskyi, which had a positive effect on the activity of cultural life in these towns.

The research shows that in the last decade of the Russian Empire the activity of public societies was an effective tool of self-organization of public cultural life. The research pays particular attention to the analysis of such an important channel of information dissemination among citizens as periodicals. It has been established that the capital, provincial and town press played the most important role in forming the citizens' awareness of belonging to the imperial cultural space and at the same time to the cultural environment of the Right-Bank provinces and their towns.

The research has shown the specifics of the urban cultural space of the Right Bank, which manifested itself in the confrontation of two cultures – Polish (nobility) and Russian (state), and in the existence of the Jewish, as well as the establishment of modern Ukrainian culture and Ukrainian identity. An important factor in urban cultural space construction was ethnic diversity, so all ethnic and religious communities were involved in its creation, however, not monolithically, but individually. The numerical dominance of Jews in the towns of the Right Bank gave them a chance to play a more important role in cultural communications, but remaining the most closed group of citizens, whose culture, life and coexistence were significantly influenced by their religion, they were unable to produce cultural innovations for all townspeople.

The research states that the diversity of the ethnic composition of the urban population allows interpreting the urban cultural life of the Right Bank not only as Russian, but also as Polish, Jewish, and in a very limited space (mostly in the early 20th century) – as Ukrainian. The specificity of the studied region was manifested in the fact that in addition to Russian public schools, there were Polish (in different periods, both legal and secret), as well as Jewish schools, acting as a major component of the cultural environment.

The dissertation states that the urban cultural space of Right-Bank Ukraine in the late 18th – early 20th century combined features of both traditional and modern society, the cultural communications of the townspeople were characterized by both opposition and mutual enrichment, and the cultural interaction of the townspeople was strongly pressured by the imperial policy of Russification, imposed in the way of both acculturation and aggressive assimilation.

Key words: city, town, Right-Bank Ukraine, Russian empire, educational and cultural environment, modernization, urban culture.

Підписано до друку 12.10.2020 р. Формат 64х84/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 1,9. Облік. друк. арк. 1,9.

Наклад 100 прим. Зам. № 125.

Виготівник: VPM ПОЛІГРАФ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції Серія РВ № 42/4 від 6 вересня 2007 р.
33027, м. Рівне, вул. Київська, 36.